

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82-311.6

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.3-2/14>**Герасименко Н. В.**

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ЩЕ БОЛИТЬ: ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СИНДРОМ КОМБАТАНТІВ У СУЧАСНІЙ ВОЄННІЙ ПРОЗІ

Статтю присвячено проблемі висвітлення посттравматичного синдрому в героїв-атовців у сучасній українській воєнній прозі. Авторка опрацювала армійські щоденники колишніх комбатантів, а також низку романів сучасних письменників, героями яких є ексбійці, й проаналізувала особливості розкриття актуальної теми. Зауважено, що у воєнних щоденниках зображено гостру фазу психічного розладу, натомість у романах спостерігається фіксація відтермінованого стресу. Увагу зосереджено й на термінологічному визначенні посттравматичного синдрому в зарубіжній та вітчизняній літературах. Науковець досліджує моделі поведінки героїв, які страждають від «синдрому АТО», докладно аналізує їхню поведінку, вирізняє симптоми й тяжкість перебігу ПТСР у персонажів-бійців, як-от тривожність, безсоння, наявність постійних дисоціативних флешбеків. Особлива увага приділена труднощам соціалізації військовиків після фронту, зміні їхніх особистісних характеристик, унаслідок чого виникають спільноти «свій – чужий» та створюються конфлікти «військовий – цивільний», «військовий – держава», «військовий – родина», «військовий проти себе самого». Зображення письменниками таких зіткнень, крайнє загострення суперечностей, що супроводжуються складними колізіями, дають змогу сучасним авторам подати новий кількарівневий текст, розширити та художньо врізноманітнити його новими й актуальними для сучасного соціуму концептами. Письменниками висвітлено тему зайвих і незручних для суспільства й влади людей, масштабніше – проблему втраченого покоління (уперше в сучасній воєнній прозі). Також сучасними авторами проартикульовані ризики та передбачення для суспільства, що нехтує своїми громадянами. У висновку постулюється ідея про невіддільність існування сучасного героя й нової реальності і, відповідно, відбиття в літературі соціальних проблем.

Ключові слова: посттравматичний синдром, армійська література, герой, втрачене покоління, модифікації травми, соціалізація.

Постановка проблеми. Явище посттравматичного синдрому армійців у воєнній літературі не є новим. Раніше його називали «в'єтнамським» чи «афганським» синдромом, нині у вітчизняному літературознавчому обігу все частіше звучать «комбатанський», «східний», «синдром АТО» і навіть «відкладений стрес» [14]. Питання ПТСР активно висвітлюють експерти-психологи та журналісти, звертаються до них у своїх творах і сучасні письменники.

Однак об'єктом комплексних наукових студій ця проблема не ставала, хоча епізодично про неї згадували літературознавці М. Рябченко і Г. Скоріна [19] Г. Улюра [22] та ін. Окремі аспекти проблеми комбатанського синдрому розглядали у своїх попередніх публікаціях і авторка статті [3].

Однак таких студій не є достатньо, тому явище ПТСР у сучасній воєнній літературі потребує докладного й системного опрацювання та висвітлення, що підтверджує актуальність нашої теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну й методологічну основи дослідження склали праці з теорії психоаналізу (К. Горні, З. Фрейда, Е. Фромма та ін.), студій травми як автономного розділу гуманітарних наук (Дж. Александер, Т. Вайзер, Дж. Герман, В. Василенко, Т. Гундорова, Н. Зборовська, С. Павличко та ін.). Крім того, у роботі використано результати досліджень літературознавців, що спеціалізуються на вивченні сучасного літературного процесу та воєнної прози. Також до аналізу залучені загальні літературно-критичні статті та медіаповідомлення.

Робота ґрунтується на наукових принципах сучасної історії та теорії літератури, в ній поєднані описовий, історико-біографічний, порівняльно-історичний (для зіставлення різних типів персонажів та відстеження динаміки окремих образів), наявні елементи герменевтичного методу, нарративного та інтертекстуального аналізу тощо.

Постановка завдання. Мета роботи – дослідити поняття травми, простежити його модифікацію та особливості втілення в сучасній військовій прозі; проаналізувати посттравматичний досвід героїв через змістові концептуальні моделі поведінки учасника та неучасника (військовий – тиловик), кожна з яких засвідчує характерну реакцію на травму як таку.

Матеріалом дослідження є художні тексти сучасних українських авторів: В. Івченка «2014» (2015), І. Роздобудько «Тут і тепер» (2016), Н. Нагорної «Повернутися з війни» (2018), Ю. Іллюхи «Східний синдром» (2019), а також військові щоденники комбатантів «Синдром АТО. Нотатки «Айболіта» В. Стеблюка (2017), «Воєнний щоденник (2014–2015)» О. Мамалуя (2019), «Іловайський щоденник» Р. Зіненка та ін.

Виклад основного матеріалу. У Великій психологічній енциклопедії посттравматичний синдром пояснюється як *«психічний розлад із характерними симптомами, що виникає внаслідок травматичної події (як-от авіакатастрофа, кіднепінг чи звалтування)»* [16].

Схоже визначення подається й у Великому психологічному словнику під редакцією Б. Мещерякова, де поняття посттравматичного стресового розладу розглядаються як *«порушення психіки в людей, які пережили екстремальні ситуації і зазнали психічної травми. ПТСР часто виникають у потерпілих від стихійних лих (землетруси, повені), техногенних катастроф та соціогенних екстремальних ситуацій (пожежі, дорожньо-транспортні пригоди, бомбардування, перестрілки, тортури, напади, звалтування, викрадення терористами, насильство над дитиною, концентраційний табір)»* [11].

До таких травматичних ситуацій британський учений М. Дж. Фрідман зараховує випадки, коли людина безпосередньо зіткнулася чи була очевидцем події, пов'язаної з реальною чи загрозою смертю або з реальним чи можливим заподіянням серйозних тілесних ушкоджень собі або іншим; реакція людини передбачала сильний страх, почуття безпорадності або жаху [23].

Більшість добровольців, які після початку російсько-української війни пішли на Схід України

боронити державу від загарбників, ніколи не були на строковій службі, часто навіть не мали воєнної кафедри у своїх навчальних закладах. Багато хто рушив на Донбас невідготовленим (без зброї, воєнної екіпіровки). Отож, опинившись на передовій під час гарячої фази проведення АТО, коли українські військові вели запеклі бої, звільняючи містечка й села від бойовиків, виявилися не зовсім готовими до воєнних реалій. Таким чином, перший бій, перша смерть побратима, перший убитий ворог, інші межові ситуації, коли «або ти, або тебе», як ніколи гостро закарбувалися у пам'яті, спричинивши переоцінку цінностей мирного життя.

Відомий зарубіжний психолог М. Кордуелл зазначає, що симптоми посттравматичного стресу можуть виявлятися або одразу після травматичної події, або пізніше (упродовж кількох місяців чи років) [9].

У низці армійських текстів («Іловайському щоденнику» Р. Зіненка, почасти «Воєнному щоденнику» О. Мамалуя та «Щоденнику добровольця батальйону «Донбас» І. Михайлишина) зафіксовано гострі вияви ПТСР, як-от реакція на смерть побратимів: *«Ви що не бачите, що нас ведуть на забій, як гарматне м'ясо?! Хто відповідь за смерть Серьоги та Романа?! Куди з автоматами перти проти «Градів?! Хто подбає про сім'ї Роми та Серьоги?! Ось ці – він (боєць Нео – Н.Г.) демонстративно вказував на командирів... [7, с. 78] «Ми всі помremo. Нам гаплик. – Ми гарматне м'ясо. Тепер точно кінець»* [7, с. 171].

Однак у художній літературі, на відміну від воєнних щоденників, де запис автора впливає одразу після події (з обов'язковим календарним датуванням), переважає фіксація у колишніх комбатантів відтермінованих виявів ПТСР. Із такими відкладеними у часі психічними розладами зіштовхнулися герої-військові романів Н. Нагорної «Повернутися з війни», І. Роздобудько «Тут і тепер», В. Івченка «2014».

Попри те, що бійці повернулися у мирне життя, війна їх не відпускає, змушуючи знову й знову переживати травматичні ситуації, найчастіше у тривожних чи рваних снах – яскравими спогадами пережитих епізодів (з образами, думками й відчуттями, з емоціями (дисоціативні флешбеки)), однак без можливості щось змінити чи виправити: *«Він біг кудись вузькою стежкою, ковзаючи берцями слизькою грязюкою. Вона засмоктувала ноги, хижо чвакала, наче намагаючись проковтнути його живцем. Чомусь біг без броніка й розгрузки, голий до пояса. Холодний автомат бив під ребра <> Він знемагав від спраги, але*

зупинитися й пошукати води не міг. Знав, що за ним біжать товариші, а позаду їх доганяє чужа броня. Доганяє, щоб розчавити, вмістити в цю багнюку...<> Ступати лише прямо, у драглисту твань, бо справа й зліва – міни. Справа й зліва – відірвані руки та ноги. Пошматовані здичавілими собаками тіла. Туди – не дивитися. Не озиратися. Попри холод і дощ... <> Він відчував, як страх, який везуть з собою ті, що на броні, кидається йому навздогін, клацає за спиною ікластою пацею...<> Серед стіни дощу попереду виросла чорна постать чоловіка.... <> Макс. «Турок». Незвично усміхнений, аж урочистий. Протягує щось руці. Бере. «Турок» регоче й крутить на пальці чеку. Вася розтуляє долоню. На ній лежить «ефка». До вибуху він ще встигає закричати. Кричить...» [8, с. 151–152].

Та комбатанський синдром виявляється не тільки у нічних сновидіннях, адже він вплинув і на соціалізацію бійця після його повернення додому (як усі посттравматичні стресові розлади). Постійне психоемоційне напруження й тривожність, підвищена недовіра не дають змоги повернутися одразу у колектив, однак у більшості ексвійськових з'являється почуття загостреної справедливості на подвійну мораль соціуму, втрачаються довоєнні комунікаційні навички, виникають конфлікти «комбатант – цивільний» і «комбатант – суспільство»: «Сьогодні я душив водія маршрутки. Хлопець без ноги намагався піднятися на сходінку жовтого автобуса, я підійшов підсадити. Водій повернув до мене огидну морду і сказав: «Куди ти тягнеш це гівно мені в автобус?». Я зайшов у автобус першим і далі наче провал у пам'яті. А потім я душу його ременем безпеки...» [12, с. 49].

З'являється гостре упередження до тиловиків – тих, хто залишився в офісах, тоді як інші пішли боронити Батьківщину: «Ми були, як вони – менеджери, юристи, бухгалтери, комерсанти... Тепер ми кулеметники, снайпери, мехводи, розвідники... <> а вони по клубах волочатся...<> відтепер і до кінця днів своїх людей буду ділити на тих, хто воював і всіх інших...<> Від ненависті починає зводити вилиці...<> Ми й справді якісь зайві тут. На фронті здається, що разом із нами вся країна воює поруч. Повернувшись додому, бачиш, що ні...» [10, с. 159–160].

Переживаючи таку гостру емоційну реакцію на суспільну несправедливість, герої опиняються у стані відчуженості від інших, почуваються емоційно-випаленими. Відбувається зміна особистісних характеристик, на цьому ґрунті виникають

сімейні конфлікти (з агресією і насильством), чоловік-батько постає для родини з не знаного досі боку: «Та ж донька закричала від болю й сахнулася від нього, коли він схопив її шию силовим прийомом – Ліна тихо підійшла й торкнула батька, коли він стояв до неї спиною. Увімкнувся інстинкт самозбереження, набутий на війні, коли або ти, або тебе...» [8, с. 175].

Також у екскомбатантів часто розгортається внутрішній конфлікт із самим собою, його переслідує почуття вини за те, що вижив і повернувся, тоді як інші полягли: «раз у раз підсвідомість запитує тебе: «чому ти вижив, а не ті хлопчики?... Чому дочекалися тебе, а не їх?.. І щось невидиме пхає тебе до зашморгу чи нестерпно підштовхує дістати пістолет, зняти запобіжник, пересмикнути затвор...» [20, с. 6].

У художніх творах, чії автори порушують проблему посттравматичного синдрому, зафіксовано кілька моделей подолання їхніми героями ПТСР: частина колишніх армійців закривається у собі й усіяко уникає суспільних контактів, однак зосереджується на пережитому, знову й знову прокручуючи воєнні жахіття в пам'яті: «Дзвонила мати Рекса (колишній атовець, персонаж роману Н. Нагорної – Н.Г.). Він четвертий місяць сидить на танку бабиної хати. ... Іноді їсть. Іноді спить. Але переважно сидить на танку, дивиться на кросівки і дивується з усього, що відбувається навколо. Кричить, що вони не його батьки. І що йому все байдуже. Іноді він кидається на людей і когось душить ...», – розповідає про свого родича (теж колишнього бійця) головний герой роману Н. Нагорної. [12, с. 87].

Інша частина ж гуртується у спільноту, бо тут вони розуміють одне одного, на відміну від цивільних колег чи колишніх довоєнних друзів (спільнота «свій – чужий»), подеколи намагаються відновити суспільну справедливість через бійки, однак у більшості випадків зустрічі завершуються пиятикою (так уникають болісних спогадів): «...він (герой-атовець Ю. Ілюхи – Н.Г.) сидів за пластиковим столом у генделі, до якого приходив майже щодня, і струшував попіл із сигарети, що жеврїла, в неакуратно обрізану бляшанку з-під енергетика. Перед ним стояла почата пляшка пива, яку Вася пив прямисінько з горла... Тут він куриє, пив і думав, тренуючись будувати навколо себе невидиму міцну стіну, яка відгородить його від ворожого світу ...» [8, с. 197].

Ізоляція від суспільства, втрата колишніх комунікаційних навичок, агресія до соціуму й реальності, відчуття непотрібності себе тепе-

рішнього у більшості творів призводить до втрати героями-комбатантами своїх родин: розлучаються персонажі-атовці з роману Ю. Ілюхи (Вася-«Адвокат» і Максим-«Турок»), герої «Тут і тепер» І. Роздобудько (Андрій Зварич залишає першу сім'ю й одружується з медсестрою Олею, що з нею виходили разом з оточення), йде дружина від армієця Льошика (роман «2014» В. Івченка). Залишившись без підтримки сім'ї й держави, намагаючись подолати ПТСР за допомогою алкоголю, наркотиків чи бійок, колишні бійці часто втрачають зв'язок із реальністю, починають жити в спогадах минулого, ілюзіях, просто паралельній реальності.

Не витримуючи соціальної відчуженості, байдужості і подвійної моралі суспільства, що швидко втомилося від своїх героїв, нерозуміння рідних і без шансу позбутися в собі війни, ексвійськовики наважуються на самогубства: «...Він (побратим головного героя з роману Н. Нагорної) прийшов із війни, все добре, а він узяв і повісився. Хоча, якщо чесно, то я його розумію...» [12, с. 92]. Наклав на себе руки й Льошик із діалогії В. Івченка.

Так, у текстах сучасної вітчизняної воєнної прози вперше постає проблема непотрібних героїв, зайвих людей сучасності, українського втраченого покоління.

Висновки і пропозиції. Повернувшись із війни, більшість колишніх комбатантів зіштовхнулися з новою проблемою – явищем посттравматичного синдрому, стресового розладу, що відбився на психіці та соціалізації атовців, змінивши особистісні характеристики. Вирушивши на фронт без належної військової та психологічної підготовки, ще вчора цивільні громадяни опи-

нилися в межових ситуаціях, головним завданням яких було вижити. Саме так у новобранців з'явився травмівний досвід, позбутися якого вони намагаються в мирному житті.

Та спогади й страхи війни (загинуті, скалічені, потрапити в полон, не витримати катувань тощо) не відпускають екскомбатантів і вдома: переслідують у снах, викликають ілюзії та галюцинації, спричиняючи нові переживання й несприйняття реальності загалом. У колишніх бійців з'являються тривожність і безсоння, підвищена емоційність і втрата комунікаційних навичок, ностальгія за війною, депресія, суїцидальні думки й ненависть до цивільного населення – усе разом здатне загнати колишніх військовиків у глухий кут. У родинному колі вони й далі ведуть свою невидиму війну: «Просто треба повернутися додому. Як же складно повертатися додому...» [12, с. 95].

Зауважимо, що проблему ПТСР порушують і самі комбатанти-автори воєнних щоденників (Р. Зіненко, О. Мамалуй, І. Михайлишин, В. Стеблюк пишуть про гостру фазу психічного розладу), й автори художніх текстів (романів «2014» (В. Івченко), «Тут і тепер» (І. Роздобудько), «Повернутися з війни» (Н. Нагорної), «Східний синдром» (Ю. Ілюха) та ін.), де йдеться про відкладений посттравматичний синдром. У творах цих письменників подаються також моделі поведінки комбатантів, які всіляко намагаються побороти «синдром АТО» і повернутися в мирне життя, від якого відвикли на «нульових позиціях»; прописані ризики для суспільства, що відвернулося від своїх захисників. Отже, можемо говорити й про появу в сучасній воєнній прозі творів-перебачень.

Список літератури:

1. Александр Дж. Культурная травма и коллективная идентичность. Пер. с англ. Г. Ольховиков; научн. ред. и авт. вступ. слова Д. Куракин. *Социологический журнал*. 2012. № 3. С. 5–40.
2. Вайзер Т. Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии. *Новое литературное обозрение*. 2014. № 1. С. 245–264.
3. Герасименко Н. Не повернутися з війни : про «комбатанський синдром» у сучасній воєнній прозі. *Таврійські філологічні наукові читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, 29–30 січня 2021 р.* Київ : Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2021. 284 с.
4. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Пер. з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. 416 с.
5. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с. (Серія «De profundis»).
6. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство. Київ : Академвидав, 2003. 390 с.
7. Зіненко Р. Іловайський щоденник. Харків : Фоліо, 2020. 282 с.
8. Ілюха Ю. Східний синдром. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 240 с.
9. Кордуелл М. Посттравматический стресс. *Психология. А-Я. Словарь-справочник*. Пер. с англ. К. С. Ткаченко. Москва : ФАИР-ПРЕСС. URL: <https://smekni.com/a/204505-44/psikhologiya-a-ya-slovar-spravochnik-korduell-mayk-44/> (дата звертання: 06.05.21).

10. Мамалуй О. Воєнний щоденник (2014-2015). Харків : Видавництво «Фоліо», 2015. 288 с.
11. Мещеряков Б. Посттравматическое стрессовое расстройство. *Большой психологический словарь*. URL: https://psychology.academic.ru/6945/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9C%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%A1%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%95_%D0%A0%D0%90%D0%A1%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%9E%D0%99%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E_%D0%9F%D0%A2%D0%A1%D0%A0%29 (дата звертання: 04.05.21).
12. Нагорна Н. Повернутися з війни. Київ : Діпа, 2018. 120 с.
13. Павличко С. Насильство як метафора (Дискурс насильства в українській літературі). *Павличко С. Теорія літератури*. Упоряд. В. Агєєва, Б. Кравченко. Київ : Основи, 2002. С. 589–595.
14. Портнов А. Афганский синдром. URL: <https://7dogs.livejournal.com/720106.html> (дата звертання: 03.05.21)
15. Послевоенные раны, которые не заживают. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/evrokomissiya-rekomendovala-stranam-es-razreshit-vuezd-vakcinirovannym-turistam> (дата звертання: 03.05.21)
16. Посттравматический стресс. *Большая психологическая энциклопедия* URL: https://psychology.academic.ru/7855/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81 (дата звертання: 03.05.21).
17. Роздобудько І. Тут і тепер. Роман. Київ : Нора-друк, 2016. 348 с.
18. Рыжков Л. Алексей Иванов : Роман «Ненастье» я писал не про Афганскую войну и даже не про «афганский синдром». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/12/25/83312-aleksey-ivanov-roman-nenastie-ya-pisal-ne-pro-afganskuyu-voynu-i-dazhe-ne-pro-afganskiy-sindrom> (дата звертання: 03.05.21).
19. Скоріна Г., Рябченко М. Ветеранська література – це правда про війну та можливість подивитися на своє життя під іншим кутом. 11 січня. 2020. [Ел. ресурс]. Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2020/01/ganna-skorina-ta-maryna-ryabchenko-veteranska-literatura-cze-pravda-pro-vijnu-ta-mozhlyvist-podyvytysya-na-svoye-zhyttya-pid-inshum-kutom> (дата звертання: 06.05.21).
20. Стеблюк В. Синдром АТО. Нотатки «Айболіта». Київ : Дух і Літера, 2017. 288 с. (Сер. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»).
21. Тарабрина Н. Психология посттравматического стресса : автореф. дис. ... доктора психол. наук. Санкт-Петербург, 2008. 38 с.
22. Улюра Г. Як ти підеш на війну? (Рецензія на книжку Сергія Гридіна «Сапери»). URL: <http://litakcent.com/2017/10/13/yak-ti-pidesh-na-viynu-retsenziya-na-knizhku-sergiya-gridina-sapery/> (дата звертання: 06.05.21).
23. Фридман М. Посттравматическое стрессовое расстройство (posttraumatic stress disorder). *Психологическая энциклопедия*. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychology/782 (дата звертання: 06.05.21).
24. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Пер. П. Тарашук. Київ : Основи, 1998. 710 с.

Gerasimenko N. V. IT STILL HURTS: POST-TRAUMATIC SYNDROME OF COMBATIANS IN MODERN MILITARY PROSE

The article is devoted to the problem of covering the post-traumatic syndrome in the heroes of the war in modern Ukrainian military prose. The author has processed the army diaries of former combatants, as well as a number of works of art – novels of modern writers, the heroes of which are ex-soldiers, and analyzed the features of the disclosure of the current topic. In particular, it is noted that military diaries depict an acute phase of mental disorder, while novels depict delayed stress. Attention is also focused on the terminological definition of post-traumatic syndrome in foreign and domestic literature. The scientist studies the behavior patterns of the heroes who suffer from the “anti-terrorist operation syndrome”, analyzes their behavior in detail. Distinguishes the symptoms and severity of PTSD in fighter characters, in particular, anxiety, insomnia, the presence of constant dissociative flashbacks. Particular attention is paid to the difficulties of socialization of soldiers after the front, changes in their personal characteristics, resulting in communities “own-foreign” and create conflicts “military-civilian”, “military-state”, “military-family”, “military-against himself”. The depiction of such clashes by writers, the extreme aggravation of contradictions, accompanied by complex collisions, allow modern authors to submit a new multi-level text, expand and artistically diversify it with new, relevant to modern society concepts. In particular, the writers covered the topic of superfluous, inconvenient for society and government people, and on a larger scale – the problem of the lost generation, for the first time in modern military prose. Modern authors also articulate risks and predictions for a society that neglects its citizens. As a result, the idea of the inseparability of the existence of the modern hero and the new reality, and hence the reflection of social problems in the literature, is postulated.

Key words: post-traumatic syndrome, army literature, hero, lost generation, modifications of trauma, socialization.